

KAŞGARLI'DAN GÜNÜMÜZE GELEN ATASÖZLERİ

KAYA TÜRKAY

Kâşgarlı Mahmut, hazırlayacağı sözlük için Türk boylarının dillerini öğrenmekle, sözlerini derlemekle yetinmemiştir. Derlediği sözlerin kullanımlarıyla ilgili örnekler toplamıştır. Büyük dilmiz, Türk topluluklarının deyimlerini, atasözlerini, şüirlerini de yazıya geçirmiştir. Bunları, verdiği tanıkların arasına serpiştirmiş, sözlüğüne bir yazın seçkisi özelliği kazandırmıştır.

Divanı Lûgat-it-Türk yazarı, sözlüğüne aldığı atasözlerini, şüirleri tanık olarak kullanıp geçmemiştir. Bu öğeleri anlam incelikleriyle Arapçaya çevirmiş, açıklamalarda bulunmuştur. Özellikle atasözlerini açıklarken daha titiz bir tutum içinde olduğunu görürüz. Bu sözlerin temel kavramını çözmekle kalmaz, hangi kişi ve durum karşısında kullanıldıklarını, hangi yargıyı bildirmek amacıyla söylendiklerini belirtir. Kâşgarlı'nın böylece işleyip verdiği atasözleri 300'e yakındır.

Bunların bir bölümü, ortak dilimizde ve bölge ağızlarımızda bugün de yaşamaları bakımından ilgi çekicidir. Bu atasözlerini, pek değişmemiş olanlardan az çok değişikliğe uğramış olanlara doğru sıralayarak göstermek istiyorum.*

Kâşgarlı'nın topladığı atasözlerinin birçoğu, bugün Türkiye Türkçesinde canlılığını korumaktadır. Sözelimi *Aç ne yimes, tok ne times* (1/79) atasözünün günümüzde "Aç ne yemez, tok ne demez" biçiminde değişmeden yaşadığını görüyoruz. *Tag tagka kavuşmas, kişi kişiye kavuşur* (1/153) ise, "Dağ dağa kavuşmaz, insan insana kavuşur" biçiminde şimdilere ulaşmıştır. *Kişi alası içtin, yılki alası taştın* (1/91) atasözünde de değişiklik olmamıştır. Bugün bu sözü "İnsanın alacası içinde, hayvanın alacası dışında" diyerek kullanıyoruz. *Avcı neçe al bilse, adığ ança yol bilir* (1/63) öğüdü, "Avcı ne kadar al bilse, ayı da o kadar yol bilir" biçiminde dilimizdeki canlılığını yitirmemiştir. *Etili tırnaklı edirmes* (1/177), "Et tırnaktan ayrılmaz" olarak yaşıyor. *Gene, Eşiç ayur, zübüm altun, kamuç ayur men kayda men* (1/52) atasözünü, "Tencere demiş : Dibim altın; kaşık demiş : Ben neredeyim?" diye bozmadan söylüyoruz. *Öldeçi sıçgan muş taşağı kaşır* (1/438, III/267) atasözü, "Eceli gelen

* Burada sözü edilen değişiklik, atasözlerinin anlatımları ve anlamlarıyla ilgilidir. Sözcükler arasındaki biçimsel değişiklikler (ses, yapı, eskilik - yenilik vb. yönlerden) göz önünde tutulmamıştır. Çünkü bu sözcüksel ayrımlar, Türkiye Türkçesinin gelişiminde genel nitelikte, olağan sayılacak değişimlerdir.

fare kedi taşağı kaşır” biçiminde yargısını sürdürmektedir. *Alın arslan tutar, küçin sıçgan tutmas* (111/412) da unutulmayan atasözlerindedir. Bugün “Alın ile arslan tutulur, güç ile sıçan (gücügen) tutulmaz” diyerek kullanılıyor. *Arslan kökrese at adakı tuşalır* (11/146) sözünü, “Arslan kökrese, atın ayağı kösteklenir” biçiminde koruyoruz. *Biş erngek tüz ermes* (1/121) atasözü ise, “Beş parmak bir değıldir (olmaz)” biçiminde sıkça kullandığımız yargılardan biridir. *Arslan karısa sıçgan ütün ködezür* (111/263) sözünü de “Arslan kocayınca sıçan deliğı gözetir” biçiminde tanımakta güçlük yoktur. *Yırak yir savın arkış heldürür* (1/97) ata yargısı, “Irak yerin haberini kervan getirir” söyleyişle günümüze gelmiştir. *Evdik uma evligni ağırlar* (1/105) da öyledir “Ahmak (şaşkın) misafir ev sahibini ağırlar” diyerek kullanılması bunu gösterir. *Közden yırasa köngülden yeme yırar* (111/366) sözünü hepimiz biliriz. Bugün onu, “Gözden irak olan gönülden de irak olur” diye söylüyoruz. *Ot tise ağız köymes* (1/43), “Ateş demekle ağız yanmaz” biçiminde korunmuştur. *Ağız yise köz uyadur* (1/55) atasözü, “göz” yerine “yüz” diyerek “Ağız yer, yüz utanır” biçiminde yaşatılmaktadır. *Arı kaşçıtısa ısıtır* (11/329) dilimizde canlılığını sürdüren atasözlerindedir. Bugün “Arı kızdıranı ısıtır” diye kullanılıyor. *Böri koşnısın yimes* (111/220) sözü, “böri” yerine “kurt” diyerek söyleniyor: “Kurt komşusunu yemez”. *Agılda oğlak togsa, arıkta otı öner* (1/65) atasözünde “arık”ın yerini “ova” almıştır. Bugün “ağılda oğlak doğsa, ovada otu biter” biçimiyle dilimizdeki yerini koruyor. *Küç ildin kirse törü tünlüktin çıkar* (11/18–111/20), sözü “törü”nün yerini “şeriat” alarak günümüze gelmeyi başarmıştır: “Zor kapıdan girerse şeriat bacadan çıkar”. *Ötlüg yinçü yirde kalmas* (111/30) atasözünde “yinçü”, “taş” ya da “boncuk”la değiştirilmiştir. Bugün “Delikli taş (boncuk) yerde kalmaz” diye söyleniyor. *Kişi sözleşü, yılkı yıdlaşu* (111/104) ise, ikilemeyle ve parçaların yeri değiştirilerek “Hayvan koklaşa koklaşa, insan söyleşe söyleşe” biçiminde kullanılmaktadır. *Sundılaç işi ermes örthün tepmek* (1/526) atasözünde “sundılaç”ın yerini “keçi” almıştır. Devrik dizilen bu öğüdün düz sırayla söylenerek “Harman dövmek keçinin işi değıl” biçiminde yaşadığını görüyoruz. *Uma kelse kut kelir* (1/92), “Misafir kismetiyile gelir” biçiminde; *Yogurkanda artuk adak közülse uşiyür* (11/137) sözü, “Ayağı yorganına göre uzat” biçiminde daha kısa söyleyişle, bugüne gelmiştir. *Suf körmekinçe etük tartma* (111/426) öğüdü ise “suyu görmeden paçayı sıvamak” deyimiyile varlığını sürdürmektedir.

Kâşgarlı’nın verdiği atasözlerinden birkaçını da bölge ağızlarımızda yaygın olarak bulabiliyoruz. Örneğin *Buğday katında sarkaç suvalur* (111/240) atasözü değışik bölgelerde “Buğday yanında acı ot da sulanır” biçiminde bozulmamış olarak yaşıyor. *Atası acıg almıla yise, oğlunung tışı kamar* (11/311) öğüdü, “Babası acı elma yese oğlunun dişi kamaşır” diyerek halk dilindeki yerini korumuştur. *Koş kılıç kınka sığmas* (1/359) sözünü de bunlara ekleyebiliriz. Birkaç bölgede “İki kılıç bir kına sığmaz” biçiminde kullanıldığı görülüyor. *Kanıg kan bile yumas* (111/66, 197) yargısını çoğı yerde “Kanı kanla yumazlar”

diye duymuşuzdur. *Neçe yitig biçek erse öz sapın yonurmas* (1/384) atasözü ise, halk dilinde biraz kısalarak korunmuştur : “Bıçak kendi sapını kesmez”. *Alp çerigde bilge tirikte* (1/388) sözünün “Yiğit meydanda belli olur” biçiminde yarısı kullanılmaktadır bugün. *Birin birin ming bolur, tama tama köl bolur* (111/360) atasözü ayrı yargılarla Anadolu ağızlarında yaşamaktadır; bu öğüdün, “Birer birer bin olur”, “Damlaya damlaya göl olur” biçiminde bölünmüş olarak sıkça kullanıldığını biliyoruz.

Divanü Lûgat-it-Türk'teki atasözlerinin bir bölümü de yalnız Silifke dolaylarında yaşamaları bakımından dikkatimizi çekiyor. Bu atasözleri pek değişikliğe uğramadan bu yöre halkının dilinde bugüne değin saklanmıştır. Silifke dolaylarından derlenen atasözlerine baktığımızda, bunların şaşkınlık veren örneklerini buluyoruz. Sözelimi, Kâşgarlı'nın verdiği *Muş oğlu miyavutogar* (11/14) öğüdü, “Kedi oğlu miyavlayarak doğar” biçiminde bu yörenin dilinde yaşamaktadır. *Kişi eti tirikle tatır* (111/257) atasözü, “İnsan eti dirilikte tatlıdır” diyerek bozulmadan söyleniyor. *Evdeki buzağı öküz bolmaz* (1/446) atasözü de Silifke çevresinden derlenmiştir. “Evdeki buzağı öküz olmaz” diye bugüne taşınmış. *Elig tutgınca ot tut* (11/292) yargısı, “El tutacağına ot tut” olarak varlığını sürdürüyor. *Yüfüşlig kelin küdegü yafaş bolur* (111/11) sözünün, “Cehizli gelinin güveyisi yavaş olur” biçiminde kullanılırken değişmediğini görüyoruz. *Tikmeginçe önmes, tilemeginçe bolmas* (11/21) atasözü de olduğu gibi korunmuştur. “Dikmeyince bitmez, dilemeyince olmaz” biçimi bunu tanıtlıyor. *Süsegen udka tengri müngüz birmes* (111/134) sözünü de gene yalnız bu yörede buluyoruz : “Süseğen ineğe Tanrı boynuz vermez.” *Tılın tügmüşni tışın yasmas* (11/20), atasözü, “Dil ile düğümlenen diş ile çözülmez” diye söylenerek değerinden bir şey yitirmemiştir. *Balık suda közi taştın* (1/379) yargısının da yalnız Silifkelilerin dilinde yaşadığına tanık oluyoruz. “Balık suda gözü dışarda” diyorlar bugün de. *Taygan yügürgenni tilkü sevmes* (11/15, 111/175) sözünü bunlara katabiliriz. Bu söz, “Yörük tazayı tilki sevmez” biçiminde kullanılıyor. *Telim sözüğ ukça bolmas, yalın kaya yıkça bolmas* (111/20) atasözü “Çok söz anlaşılmaz, yalçın kaya yıkılmaz” diyerek günümüze taşınmış. *Kalın kaz kılavuzsuz bolmas* (1/487) da öyle. Bugün derlenen “Kalabalık kaz sürüsü kılavuzsuz olmaz” kullanımını bunu gösteriyor. *Evlig todgursa közi yolka bolur* (11/176) yargısı, “Ev sahibi ne kadar doyurursa misafirin gözü yoldadır” biçiminde yaşatılan atasözlerindedir. *Kutlugka koşa yagar* (111/60) sözü ise “Talihliye yağmur çift yağar” diyerek kullanıyor. *Bir tilkü terisin ikile soymas* (111/244) atasözlünü gene Silifke dolaylarında bulabiliyoruz : “Bir tilkinin derisi iki defa alınmaz”. *Subuzganda ev bolmas, topurganda av bolmas* (1/516) öğüdü, “topurgan” (kıracılık) yerine “yumuşak toprak” diyerek “Mezarlıktan ev olmaz, yumuşak toprakta av olmaz” biçiminde kullanılarak korunuyor. *İki koçgar başı bir eşiçte bışmas* (111/382) atasözü, “İki koç bir tencerede pişmez” biçimiyle; *Ermegüke eşik art bolur* (1/42) atasözü, “Üşenene eşik duvar olur” biçimiyle; *İvek evke tegmes* (11/19) öğüdü, “Evmekle menzil

(yol) alınmaz” biçimiyle Silifke yöresinde bugüne değin korunarak yaşatılmış atasözleridir.

XI. yüzyıldan günümüze gelerek, Türkiye Türkçesinde ve bölge ağızlarımızda kullanılmakta olan atasözleri belki de bunlardan daha çoktur. Geniş bir araştırma bunlara başkalarını da katabilir. Bu sözlerin Anadolu’da yaşamasını sağlayan, onları canlı tutan etkenler ise ayrıca incelemeye değer bir konudur.

Yararlandığım Kaynaklar :

BESİM ATALAY. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-II-III*, Ankara 1939, 1940, 1941, TDK Yayınları : 43, 46, 60.

ÖMER ASIM AKSOY : *Atasözleri ve Deyimler*, Ankara, 1965, TDK Yayınları : 238.

ÖMER ASIM AKSOY : *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I, Atasözleri Sözlüğü*, Ankara 1971, TDK Yayınları : 325.

ÖMER ASIM AKSOY (Yöneten) – CEM DİLÇİN (Hazırlayan). *Bölge Ağızlarından Atasözleri ve Deyimler I-II*, Ankara 1969, TDK Yayınları : 279, 331.